

УРБАНИЗАМ БЕОГРАДА У XIX И XX ВЕКУ

Сматра се да је историја урбанизма у Београду позната, бар у најбитнијим секвенцама, и да, углавном, нема велике потребе да се додатно истражује. У основи овог става је виђење да је расветљено све што реално припада историји, а да би оно што је наша савременост захтевало увид са извесне временске дистанце. Такво мишљење се највећим делом ослања на резултате истраживања великих историчара српског и београдског урбанизма, пре свега на истраживачко постигнуће најзначајнијег међу њима – Бранка Максимовића, архитекта. Ипак, веома смо далеко од свеобухватне историје београдског урбанизма, а време после 1960. године, скоро да и није посматрано на овај начин. Парадоксално је, али изгледа да је тачно, да у овом часу не постоји ниједно лице квалификовано, тј. оспособљено за схватање и тумачење појава и процеса у урбанистичком развоју Београда, које се тим послом професионално и трајно бави, што је чињеница над којом се ваља замислити. Иако у Београду постоје два завода за заштиту споменика – републички и градски, иако постоје Музеј града Београда и Урбанистички завод – систематског проучавања ове теме, нажалост, нема. Наиме, у заводима за заштиту доминирају историчари уметности, који не разумеју савремени урбанизам, а после Дивне Ђурић-Замоло, у Музеју града, такође, нема

значајнијег ангажовања на овом плану, а и она сама се, ипак, више бавила архитектуром или појединачним објектима у Београду. Коначно, Урбанистички завод, иако је некада располагао веома квалификованим кадровима, међу руководећим људима није имао оне који схватају потребу и подржавају напоре да се историја београдског урбанизма систематски изучава.

Па и горе од тога – постоје знатни сегменти у историји београдског урбанизма који су, наводно, проучени – а о којима се зна мало или нимало, јер су аутори који су истраживали то време, свесно или несвесно, неке појаве и процесе занемарили или их нису довољно расветлили.

Овај текст је покушај да се у години великог јубилеја Србије да мали допринос расветљавању процеса развоја и изградње Београда у том времену, допринос скроман услед свеколиких ограничења која оптерећују један овакав приказ, а у која иде недостатак литературе, па и грађе, нарочито оне која се односи на нама ближе фазе развоја Београда.

* * *

У овом раду, под Београдом се подразумева онај део административног подручја града који обухватају тзв. градске општине, њих десет – Чукарица, Раковица, Вождовац, Звездара, Палилула, Савски венац, Врачар,

Стари град, Земун и Нови Београд. Остале општине представљају самосталне градове – Обреновац, Лазаревац и Младеновац, или су то приградска насеља, довољно удаљена од Београда да му историјски не припадају – Гроцка, Сопот и Барајево.

* * *

Периодизација која се нуди у овом раду изражава лични став аутора. Наиме, Београд је у протеклих око две стотине година, упркос многим ратним и другим разарањима, са око седам хиљада нарастао на данашњих око милион и по становника, односно увећао се око двеста пута. У таквој динамици развоја, која је, пре свега, социјално и политички условљена, многе његове етапе нису ни јасно сагледане ни ваљано оцењене, па је периодизација урбанистичког развоја Београда која се на овом месту излаже само једна од могућих.

* * *

Двестагодишњи развој нама значајног, и за наше прилике сразмерно великог града, подразумева сагледавање опсежног низа фактора, како природних тако и антропогених – географског положаја, геологије, хидрологије, климе, али и становништва, економије, права, друштвене структуре, изградње физичког простора и његовог опремања објектима саобраћајне, техничке, комуналне и социјалне инфраструктуре, као и бројна друга питања. Будући да у оваквом раду све ово није могуће нити нужно, то ће се он ограничити на питања урбанистичког развоја у ужем смислу, тј.

на планирање града као израз друштвених потреба и свесне воље грађана – и на остваривање тих планова, што би требало да задовољи интерес житеља, истовремено сведочећи о њиховој способности да о својим потребама брину на одговарајући начин.

Стање пре Првог српског устанка

Подручје данашњег Београда је од праисторије било изграђено спонтано организованим насељима, што је карактеристика традиционалних насебина на Балкану.¹ Истина, античка Грчка познаје правилно формирана насеља,² а део те традиције видан је и у градитељском напору античког Рима, али само у домену изградње геометријски правилних војних логора, тзв. каструма.

У времену до 1804. године, пре Првог српског устанка, цело подручје данашњег града јужно од Саве и Дунава запоседнуто је насељима која су настала и вековима се развијала спонтано, што се односи и на Београд, као тзв. насеље у „шанцу“, али и на насеља око шанца, каква су била села Палилула, Сава Мала и друга у његовој околини. Та су села временом урасла у структуру града, а од њиховог лика је сачуван мали број објеката, очувана је саобраћајна матрица, односно мрежа насељских улица и атарских путева, као и топонимија, која ће, вероватно, најдуже трајати као део меморије данашњег Београда.

Област данашње Војводине је вековима била ритска и слабо насељена земља којом су харале дивље, неконтролисане во-

¹ О балканским градовима видети: Којић Б., *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.

² О градовима античке Грчке грађеним у Хиподамовом систему видети: Максимовић Б., *Историја урбанизма, стари и средњи век*, Београд 1972, 31.

де.³ Иако је простор Војводине дуго, још од XV века, био својеврсна војна граница, његово озбиљно и систематско уређење започиње на самом прагу XVIII века, када се приступа првим регулацијама водотокова.⁴ Интензивније насељавање Војводине настаје тек у XVII и XVIII веку, масовним сеобама Срба преко Саве и Дунава. Срби доносе своје обичаје грађења и на новом простору спонтано подижу насеља која одражавају традиционалну балканску културу. Међутим, вођена потребама учвршћења и економског осамостаљења тадашње војне границе, Аустрија у времену између 1750. и 1780. године⁵ приступа систематском уређењу Војводине, што подразумева уређење сеоских атара – напуштање и рушење спонтано насталих насеља и њихово планско ушоравање,⁶ као и регулацију градова који су били већ развијени и који су настали, углавном, као спонтано формиране целине.⁷ Тако је, уочи Првог српског устанка, део данашњег Београда са друге стране Саве и Дунава био потпуно уређен и људским наменама приведен простор, у дотада јединственом руристичком подухвату који је Аустрија спровела током друге половине XVIII века.

³ На аустријској карти, у размери 1:12.500, издатој 1717. године у Нирнбергу (Peter Conrad Monath) види се Сави паралелан канал, са неколико алтернативних токова, који тече испод одсека Бежанијске косе и улива се близу ушћа Саве у Дунав; види се да се Тамиш уливао узводно од Београда и да је његова делта обухватала простор од Врбоског до Вишњице. Ако је тачно да су све велике старе цивилизације настале у блаштима великих река, онда би „библијски потоци“ под Београдом, можда, могли да објасне настанак прастарих култура Подунавља у његовој зони. Видети: Богдановић Б., *Урбанистичке митологеме*, Београд, 80.

⁴ Гроф Клари Мерси Флоримунд, гувернер Баната, започео је 1728. године регулацију Бегеја. *Зрењанин* (монографија), Зрењанин 1966, 37.

Урбанизам Београда током XIX века (1804/1815-1914)

Урбанистички развој Београда током XIX века може се поделити у неколико фаза.

Прва фаза (1804 /1815-1830)

У овој фази нема посебно значајних догађаја. У Београдској тврђави је турски гарнизон, варош у шанцу је, углавном, насељена Турцима, изузев невеликог краја у окружењу данашње Саборне цркве, што је био део вароши са нешто српског становништва. Некретнине су у већинском турском власништву, иако већ почињу да се дешавају лагане промене у корист српског становништва.⁸

Друга фаза (1830-1867)

Одмах после доношења Хатишерифа, који тадашњој Србији (Београдском пашалуку) даје одређену аутономију, почиње остваривање раних значајних урбанистичких подухвата у Београду.

Кренуло се од установљивања тзв. Абацијске чаршије, коју Кнез Милош развија изван вароши у шанцу, у продужетку прилаза тадашњој Варош-капији. Основна идеја је била да се у оквиру српског дела вароши,

⁵ Којић Б., *Насеља у Војводини*, Глас ССЛ, Одељење друштвених наука, књига 10, САНУ, Београд 1961, 63.

⁶ Људски аспект ове драме приказао је Милош Црњански у *Сеобама*.

⁷ Пушић Љ., *Урбанистички развој градова у Војводини у XIX и првој половини XX века*, Нови Сад 1987.

⁸ Вође српске револуције, нахијски кнезови, нека врста сеоског племства, не губе време – оно што се не може радити у Београду и другим градовима и паланкама Србије, оствариво је у селима. Од 1815. до 1830. године, покушава се са ушоравањем села у Мачви и Шумадији, по угледу на Војводину, али са делимичним успехом. Максимовић Б., *Урбанизам у Србији*, Београд 1962.

изван тадашњег шанца, формира чаршија као ново пословно срце вароши. Такав градоуређивачки подухват није било лако остварити из политичких и функционалних разлога – држава још увек није постојала, односно имала је озбиљних ограничења на нивоу извршне власти, а са друге стране, стварати чаршију на периферији насеља, која би требало да буде својеврсни центар града и његовог пословања, било је веома тешко и из функционалних разлога. Отпори изградњи чаршије били су велики, нарочито су биле незадовољне занатлије које су локације за своје радње добили у удаљенијим деловима. Трасирање улице је било делимично успешно – чаршија се није дуго одржала, осим дела који се налазио непосредно уз пијацу Зелени венац. Разлог овоме је, пре свега, то што је четрдесетих година XIX века започело развијање Београда од Стамбол капије преко Теразија и даље, такозваним београдским грбеном ка Славији и Вуковом споменику. Међутим, у техничком погледу, подухват је у потпуности успео – просечена је, по свим правилима инжењерског урбанизма тога времена у Европи, нова, битна улица у Београду, која је повезивала српски део вароши у шанцу са некадашњим путем за Топчидер и са Сава-малом, селом у савском амфитеатру.⁹

Веома је занимљив, често пренебрегаван податак да су власти, тада вазалне Србије, дале инвеститорима за градњу кућа у Абацијској чаршији типске пројекте зграда, сачињене тако да омогуће савладавање осетне денivelације која постоји на низводној страни улице, према данашњој Ломиној. Приметна је јасна урбанистичка идеја, која је била далеко од обичне регулације улице и подразумевала унификацију објеката, сходно

томе висину кровног венца, формирање фасадног платна улице и др.

Концепт развоја Београда изван шанца, далеко од Београдске тврђаве, њених топова и посадне војске, још снажније је потврђен израдом плана Западног Врачара, који је обухватио простор од улице Слободана Пенезића Крцуна до Славије и од Мостара до Булевара краља Александра (Булевара револуције). Аутор плана је правитељствени инжењер Франц Јанке, један од стручњака који је дошао у Србију и дао знатан допринос развоју тадашњег Београда. Значај овога плана је велики, пре свега, зато што он представља први већи пројекат инжењерске регулације на начин европског регулационог урбанизма тога времена, остварен у целости, чиме се пракса инжењерског урбанизма, који је с оне стране Саве и Дунава примењивала Аустрија скоро цео век, приликом колонизације Војводине, пренела и на јужне обале Саве и Дунава. Осим овога, на том простору је кнез Милош започео изградњу новог управног центра Србије, који су чинили Суд, Министарство финансија, војни и други објекти, што чини први новопланирани центар у Београду, који и данас, разуме се у измењеном облику, постоји и функционише.

Четрдесетих година XIX века, направљен је први парк у модерној Србији – такозвани финансијски парк, који се налазио у захвату улица Немањине и Кнеза Милоша, данас делимично трансформисан (претежно изграђен средином XX века, када су у Немањиној улици подигнуте палате Владе Србије и Министарства грађевина, које се у ту зграду никада није уселило). У исто време је подигнут и парк око Милошевог конака у Топчидеру, што је својеврсни, времену и

⁹ Максимовић Б., *Урбанистички развој Београда 1830-1941*, Београд 1970.

приликама примерени дворски комплекс. Аутор оба парка је био Атанасије Николић.

Трећа фаза (1867-око 1885)

Радикалан помак у изградњи и развоју Београда везан је за пионирску активност Емилијана Јосимовића. Он је најпре, по налогу са највишег места, снимео турски, оријентални Београд у шанцу, а затим сачинио предлог регулације тога простора на начин примерен тада актуелном инжењерском урбанизму Европе. О свом раду је написао књигу, која је уједно и прво дело о урбанизму у модерној Србији.¹⁰ Подухват Емилијана Јосимовића је својеврсна урбана револуција. Његовим градоуређивачким актом, Београд се из оријенталне претвара у праву европску варош, чиме је наговештен процес који се отвара одмах потом – модернизација других градова у Србији по узору на Београд.

Концепт Емилијана Јосимовића има историјски значај – не само за Београд. Иако је његов план по дефиницији технички, у њему има веома вредних разматрања која се тичу структуре и функционисања града, као што су она о рушењу тврђаве, изградњи тунела испод гребена града, прстену паркова (садова) око шанца и др. Његове идеје су представљале темељну прекретницу и на практичном и на теоријском плану. У суштини – он је поставио основу изградње Београда, план који је, осим у детаљима, реализован, али је у исто време одредио и стандард за реконструкцију осталих градова у Србији. У том погледу, дело Емилијана Јосимовића је просветитељско и цивилизаторско, он је нека врста Вука Караџића у урбанизму Србије. Уједно,

пројекат регулисања Београда у шанцу отворио је низ питања не само у практичној него и теоријској равни, која су и данас актуелна. И поред свега, Јосимовић је у потоњем времену заборављен, а у нашу културу га је вратио Бранко Максимовић.¹¹ Међутим, његово дело још увек није ни довољно ни добро прочитано, што је обавеза генерација које долазе.¹²

Коренита урбанистичка реконструкција Београда у шанцу је била могућа и зато што је претежни део простора тадашњег града откупљивањем постао српски посед. Имајући то на уму, Јосимовић је разматрао и имовинске интересе и права у процесу трансформације вароши у шанцу, што је још један доказ да његов план далеко превазилази ниво рутинске инжењерске регулације.

Четврта фаза (око 1885-1914)

Развој модерног Београда на савским падинама, који је започео кнез Милош, и његово касније, мање-више спонтано ширење по београдском гребену, иницирано 40-тих година XIX века претварањем Симићевог здања у двор (Конак), изазвали су најмање две крупне последице – најпре, запостављање дунавских падина, од данашњег Булевара краља Александра према реци, а онда и интензивну и неконтролисану изградњу у контактним зонама града, односно његово нагло ширење претварањем пољопривредног у грађевинско земљиште. За град са веома слабо развијеним комуналним службама и инсталацијама, то је био огроман и на том нивоу развоја нерешив проблем.

Уређивање дела дунавске падине (поред осталог), градске власти покушавају да реше пројектима регулације, који су

¹⁰ Јосимовић Е., *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у Шанцу*, Београд 1867.

¹¹ Максимовић Б., *Емилијан Јосимовић, први српски*

урбанист, Београд 1967.

¹² Бојовић Б., Емилијан Јосимовић у своме времену и данас, у: *О Емилијану Јосимовићу*, Београд 1997, 87.

поверени Калману и Шандору Халачију из Будимпеште, а већ после 1891. године, приступају регулационим радовима широм Београда па и на слабије настањеној дунавској падини.¹³

Када је реч о контролисању изградње, покушавало се са ограничавањем градског грађевинског рејона и диференцирањем права грађана у односу на одређени ниво комуналне опремљености. Основна идеја је била да се овлада изградњом градског ареала, али тај, као и сви потоњи покушаји – до наших дана, били су само илузија градских урбанистичких политика.

Планирано је да граница градског подручја буде данашња Београдска улица. Међутим, тадашњи власник земљишта на источном Врачару, Френсис Мекензи, који је земљиште парцелисао и продавао, био је заинтересован да и оно уђе у градско подручје. Овим поводом је вођена, за урбанизам Београда важна и значајна расправа.¹⁴ Спор је завршен у Мекензијеву корист, и „Енглезовац“ – простор који се протеже од Славије до Булевара краља Александра, односно Савинца – укључен је у грађевински рејон. Београд је тиме добио део вароши који је плански изграђен на начин енглеског урбанизма тога времена.

Године 1884, завршена је железничка пруга кроз Србију, што је била обавеза преузета на Берлинском конгресу. Структура Београда је тиме знатно измењена, јер је одмах потом учињен велики инвестициони напор да се изгради савски део града. У близини железничке станице су убрзо

подигнути највећи и најрепрезентативнији објекти тога времена – Београдска задруга, хотел Бристол, Вучина кућа и други. Настао је то нови градски центар, чији је развој прекинуо Први светски рат.

На крају XIX века, формирају се друштва за уређење појединих делова Београда – Савамале, Врачара и других, што је резултирало и изградњом појединачних значајних објеката у Београду.

Године 1909, усвојен је Генерални урбанистички план Београда, чији је аутор био француски архитект Албан Шамбон. То је први стратешки план територијалног развоја Београда урађен према савременим схватањима урбанизма. Основна намера овога ГУП-а била је да се јасно дефинише градски грађевински рејон, односно да се у потпуности овлада развојем унутар јасно одређеног подручја.

У последњој деценији XIX века, Београд је добио први модеран водовод, чиме је постављена основа дугорочног снабдевања становништва санитарном водом.

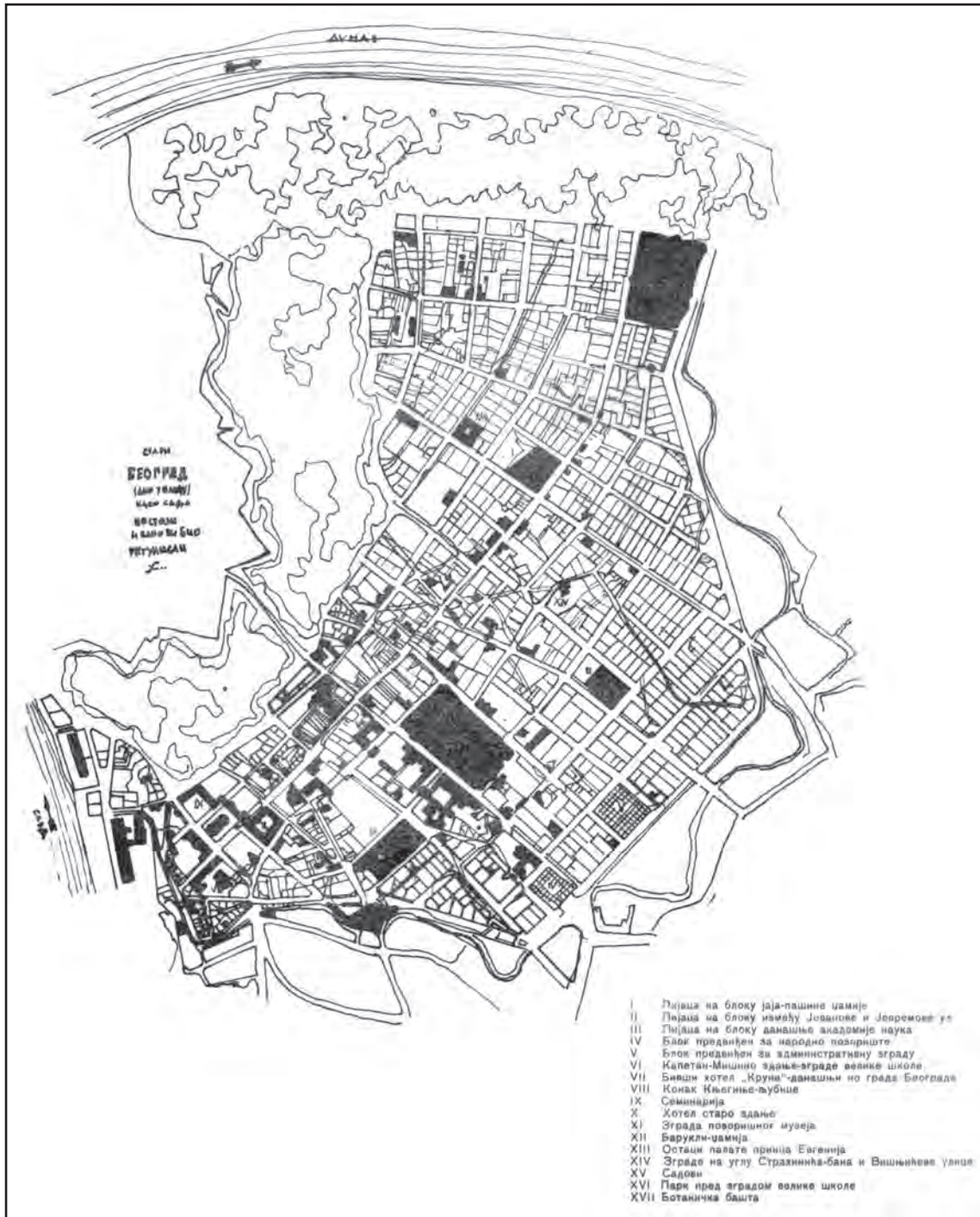
У овом времену, београдски урбанизам достиже завидан ниво остварујући прве урбанистичке композиције, као што су комплекс војне болнице у Београду, парк на Великом и Малом Калемегдану и др.

Крајем XIX века, већ се формира значајна урбана свест и код просвећенијег дела народа и код политичке елите а формирана је, истина, невелика али значајна кадровска основа за обављање планерских и других послова у урбанизму. У то време се већ воде озбиљне стручне расправе о актуелним

¹³ Слабију настањеност дунавских падина Београда показују сви градски (данас бисмо рекли туристички) планови Београда, а изразито план Стевана Зарића из 1878. године, као и Шамбонов генерални план

урађен 1908. Максимовић Б., *op. cit.*, 1970. За списак регулисаних улица видети: Пајевић Б., *Регулација Београда 1867-1923*, Београд 1923, 29, 50.

¹⁴ Пајевић Б., *op. cit.*, 33.



Сл. 1. План уличне мреже према Јосимовићевом пројекту реконструкције Београда у шанцу
 Fig. 1 The street system as designed by Josimović's project of the redevelopment of Belgrade
 within the Fausse



Сл. 2. Регулациони план Београда из 1912, који је израдио француски архитект Шамбон
Fig. 2 The 1912 regulation plan of Belgrade by the French architect Cambon

проблемима – историја београдског урбанизма памтиће Јефту Стефановића, Димитрија Лека, али и многе још увек непознате ауторе који су промишљали урбану будућност Београда.¹⁵

Урбанизам Београда у XX веку (1918-2003)

И овај век развоја Београда може се поделити на неколико фаза и периода, сходно историјским и политичким околностима које су тај развој условиле.

Прва фаза (1918-1941); прва Југославија

Стварање прве Југославије битно је утицало на развој Београда у сваком погледу. Град престаје да буде погранично место; у том времену је третиран као двојни или тројни град (заједно са Земуном и Панчевом); креће озбиљан рад на регулисању Саве и Дунава; граде се мостови; размишља се о повезивању са Земуном, што почиње да се остварује насипањем простора на коме је изграђено сајмиште итд.

У првим годинама после ослобођења и уједињења, Београд обнавља своје тешко оштећене грађевинске фондове и припрема се за нову фазу свог развоја. Генерални урбанистички план би требало да буде основа тога развоја па се на самом почетку треће деценије расписује велики међународни конкурс на коме учествује двадесет архитеката.¹⁶ Радови са овог конкурса чинили су основу за ГУП из 1923. и 1927. године, чији је аутор Ђорђе Коваљевски.

И поред планирања, грађевинско подручје Београда се брзо шири, што је узроковано наглим демографским растом. Основни начин који је при том коришћен био је управо онај који је применио Френсис Мекензи – инвеститори, предузимачи и банке купују сирово, тј. пољопривредно земљиште, парцелишу га и препродају потенцијалним градитељима. Овим путем се развијају контактне зоне града, али на ближим и даљим локацијама настају и самостална, већа или мања насеља.

На тај начин се за потребе Београдског универзитета гради тзв. Професорска колонија, на данашњој општини Палилула, затим чиновничка колонија, уз тадашњи Авалски друм, изнад Аутокоманде, а Југословенске железнице за своје раднике подижу колонију у долини Топчидерске реке (данашње насеље Канарево брдо). Сва ова насеља настају у некој врсти задружног система, ради решавања стамбених проблема одређених социјалних група. Исти механизам конверзије земљишта користе и физичка лица. Тако, један службеник француске амбасаде парцелише земљиште између улице Војводе Степе и Авалског друма (данас Булевар Југословенске народне армије) – од Вождовачке цркве Светих Константина и Јелене па до тадашње Трошарине – на којем се формира. насеље Краљице Марије.¹⁷ Београд почиње да се развија преко појединачних насеља са јасним урбаним идентитетом, која су грађена у складу са принципима тада савременог урбанизма. Многа међу њима

¹⁵ Максимовић Б., *Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века, књига о синтези*, Врњачка Бања 1975; Тартаља И., *Београд XXI века – из старих утопија и антиутопија*, Београд 1989.

¹⁶ Пајевић Б., *op. cit.*, 79. Програм конкурса за овај Генерални план објављен је као рукопис 1920. године, под насловом *О уређењу Београда - усвештај комисије*

одређене од стране одбора општине града Београда, а у нешто измењеном облику и у наведеном делу Б. Пајевића, на страни 65.

¹⁷ Ђурић-Замоло Д., Недић С., *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године, Годишњак града Београда XL/XLI*, 65.



Сл. 3. Генерални план Београда из 1923 године
Fig. 3 The 1923 general plan of Belgrade

имају јасно изражене композиционе и естетске вредности па се, условно, може рећи да је примењен систем вртних насеља по концепту Ебenezера Хауарда, на начин примерен нашим материјалним и другим могућностима.

У континуално изграђеним деловима Београда, темељно се реконструише градско ткиво – нестају уцерице и трагови оријенталне вароши, повећава се спратност, тј. густина градње, битно се побољшавају услови становања и живота у граду уопште.

Београдска општина на периферији развија стамбене колоније за смештај социјално угрожених категорија становништва.

У то време је у Београду, упркос одсуству грађевинске механизације, грађено

6.000-7.000 станова годишње, што је веома велико остварење.

Истовремено се граде многе јавне и пословне зграде – завршава се Дом народне скупштине, министарства у Немањиној, црква Светог Марка, Државна штампарија (данас БИГЗ), Команда ваздухопловства у Земуну, Сајмиште и друге.

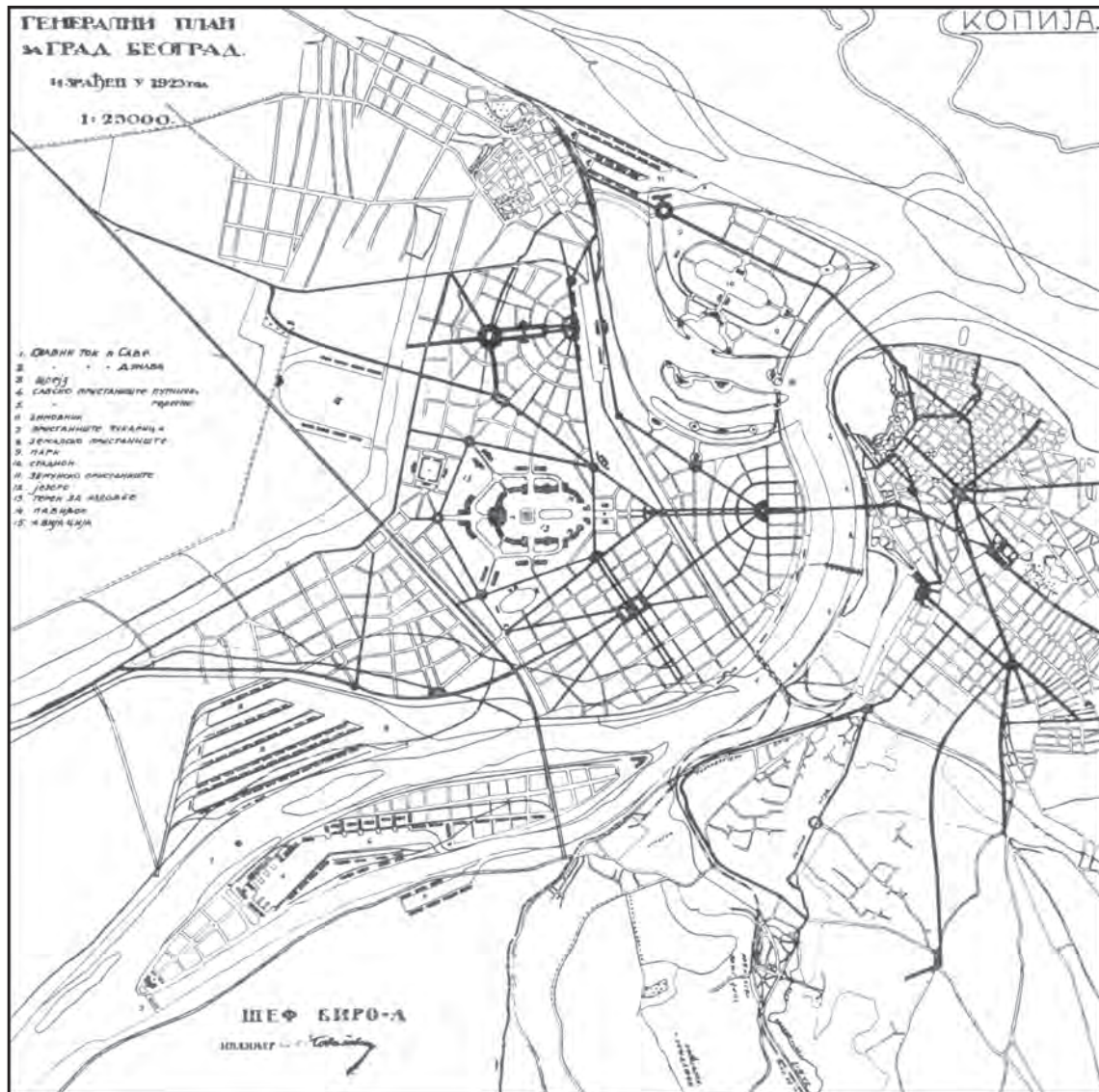
Развијају се модерне индустрије, као што је производња авиона, мерних уређаја и др.

Тридесетих година се изводе опсежни радови на изградњи и модернизацији уличне мреже и градских комуналних система, изграђује се и уређује низ паркова, итд.¹⁸

Упркос свему, настављен је прилично неконтролисан територијални развој града

¹⁸ Београдске општинске новине су ажурно пратиле свеукупан развој Београда. О комуналном развоју видети: Нови Београд – комунална акција београдске

општине, *Београдске општинске новине*, Београд 1934.



Сл. 4. Додатак генералном плану из 1923, којим је учињен покушај да се захвати и лева обала Саве као територија за будући развој града

Fig. 4 Appendix to the 1923 general plan as an attempt to include the left river bank into the city's future development

па је непосредно пред Други светски рат донета одлука да се приступи изради новог генералног плана, што је и урађено 1939. године.¹⁹

У овој фази се градска популација увећала скоро четири пута, а територија неупоредиво више.

¹⁹ Тај, иначе мало познат Генерални план непосредно претходи оном из 1950. године и објављен је у књизи тога плана, а текст уз фотографију плана дословце гласи: „Генерални план из 1939, обухвата већу територију него онај из 1924 (1923. година – напомена Б.Б.)

али углавном само санкционише постојеће стање настало неконтролисано изградњом после 1918. године. Лева обала Саве није обухваћена“. *Београд – Генерални урбанистички план 1950.*, Београд 1951, 49.



Сл. 5. Генерални план из 1939. обухвата већу територију него онај из 1923. Лева обала Саве није обухваћена
Fig. 5 The 1939 general plan, covering a larger area than the 1923 one. The left bank of the Sava was not included

У последњих десет година трајања ове фазе, Београд је у потпуности постао европски град – он се гради по Грађевинском закону, донетом 1931, што је први прави европски закон у нас, а тиче се урбанизма. То су златне године грађанског Београда.

Друга фаза (1944-1991); друга Југославија

Ово је фаза најинтензивнијег и најсвестранијег развоја Београда, фаза у којој је он преображен у сваком погледу. Њу можемо поделити у неколико периода.

Период од 1944. до 1960 – велика припрема

Београд је током Другог светског рата претрпео велика разарања – око 40% свих фондова града уништено је или оштећено у бомбардовањима 1941. и 1944. године. Период обнове је трајао, као и у целој држави, од 1944. до 1947. године и обухватио је свеукупност физичких фондова и градског живота.

Нова изградња, пре свега стамбена, била је веома скромна, и обимом и квалитетом, а финансиран је из буџета. Градило се по типским пројектима и са веома поједностављеним урбанистичким решењима – таква су насеља павиљони уз Цвијићеву улицу и павиљони на Новом Београду, у близини улице Тошин бунар, између осталих. У континуално изграђеном градском ткиву, стамбена изградња је у највећој мери подразумевала наставак блоковске изградње, тзв. пломбирање већ формираних, а незавршених урбанистичких блокова. Ипак, иако су резултати ове под-

фазе веома скромни, ово време се може сагледавати као велика припрема за развој Београда који је следио.

Основа очекиваног урбанистичког развоја требало је да буде Генерални урбанистички план Београда из 1950. године, који, као стратешко-развојни документ, одређује развој Београда и Земуна као јединственог града и достизање популационог нивоа од милион становника. Овај ГУП предвиђа веома обиман територијални развој града на до тада неизграђеним просторима.²⁰

ГУП је урађен у Урбанистичком заводу Београда, а одмах по његовој изради приступило се разради регулационих планова за општине ужег градског подручја. Регулациони планови су завршени око 1960. године и обухватили су како континуално изграђено подручје тих општина тако и самостална насеља у непосредном окружењу, која су већ у том времену почела да се утапају у континуално изграђено ткиво града, које се на тај начин незадрживо ширило.

У овом периоду је остварена политичко-правна, организациона и свака друга припрема за следећи период развоја – донети су битни закони, па и Закон о национализацији стамбених зграда и градског грађевинског земљишта као основа будућег територијалног развоја, формирана су јака грађевинска предузећа, установљени фондови за стамбену изградњу, као и комуналне банке по општинама, које су биле носиоци инвестиција, и коначно – осмишљен је систем институција које треба да обезбеде концептуално и стручно вођење будућих

²⁰ Београд - Генерални урбанистички план 1950, Београд 1951.



Сл. од 6. Генерални урбанистички план 1950.
Figs 6 General city development plan of 1950

великих инвестиција у градском развоју – поред Урбанистичког завода, то су биле дирекције: за изградњу Новог Београда, Београда, јавних објеката, мостова и друге.

Једно питање је посебно значајно за ово време – питање изградње Новог Београда. Простор који је посматран као потребна и неизбежна веза између Београда и Земуна, прерастао је ту намену из политичких разлога – према визијама тадашњег руководства, било је предвиђено да Нови Београд постане центар Балканске федерације. Тако је Нови Београд постао симбол нове власти и нове политике, у ствари, много више од функционалног дела градске територије којом се повезују два стара историјска града –Београд и Земун.

Већ 1946. године, од градских урбаниста се тражи решење за смештај зграде Централног комитета комунистичке партије, Председништва (тада Президијума) државе, а касније и хотела за делегате. Понуђене локације на којима је требало да се гради условиле су знатно већи обим изградње у каснијим етапама развоја Новог Београда. Тада је био расписан и опште-југословенски конкурс за ове објекте, чије је подизање започето, али после неког времена и привремено обустављено због промењених политичких околности. Године 1959. је објављен југословенски конкурс за Нови Београд. Његови резултати су у највећој мери одредили данашњи изглед – девет централних блокова. Нови град је

конципиран и подизан као град европске Модерне, чије је основе поставила Атинска повеља тридесетих година прошлог века.²¹

Изградња Новог Београда није пролазила без отпора и проблема. Велики број стручњака, па и знатан део политичког руководства Србије, није сматрао да је остварење ове идеје требало да има приоритет. Разрушеност Београда је била обимна, а и простора за изградњу је било на претек. Отпор је превладан притиском са врха,²² а да би се обезбедило да унутар постављене организације градских служби не би био запостављен у развоју – Нови Београд је добио засебну Дирекцију за изградњу.

Резултати у изградњи града које је ово време донело нису ни велики ни посебно значајни, али је битно да су тада постављене основе будућег експлозивног развоја Београда.

Период од 1960. до 1976 – узлет

Ово је време најинтензивнијег, најпродуктивнијег и најсвестранијег развоја Београда у протеклих двеста година. Његову основу чини ГУП из 1950, који се остварује уз извесна одступања у детаљима. Материјалну основу развоја носе велики стамбени фондови, а осетан допринос дају добро вођене и координиране градске институције, које су надлежност и организацију стално прилагођавале потребама. Основни концепт развоја је изражен у масовној изградњи на претежно неизграђеном земљишту. Подизане су преваходно зграде за колективно становање, док су објекти индивидуалне намене заступљени у знатно мањој мери. Колективна стамбена изградња подразумева грађење

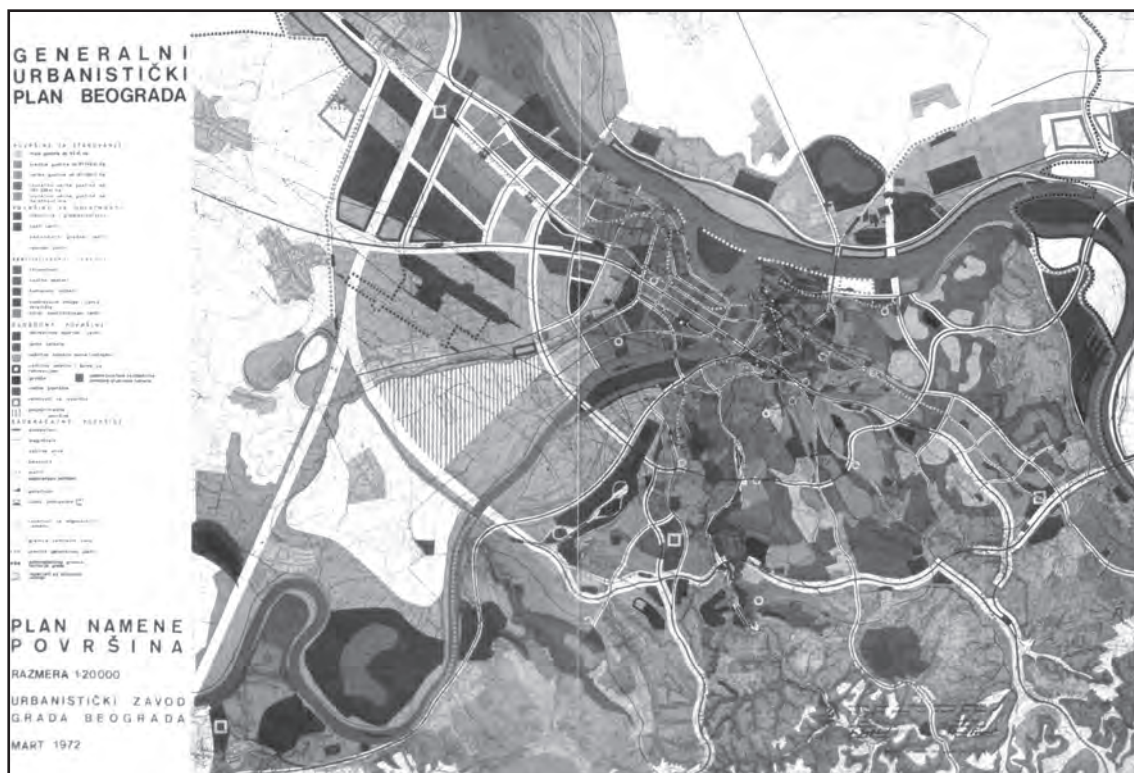
у различитим монтажним системима и њиховим варијантама, што подразумева полуиндустријску и индустријску производњу елемената за станове. Носиоци ове изузетне градитељске активности су највећим делом грађевински комбинати из Београда.

Повећана стамбена радња по ободу градске територије одговор је на огроман имиграциони талас, који је појединих година достигао и тридесет хиљада становника. Стамбена криза у Београду почела је лагано да се решава, јер се повремено градило и преко дванаест хиљада стамбених јединица годишње. Огроман инвестициони напор потпуно је трансформисао Београд – интензивно се граде Нови Београд, делови Земунa, Баново брдо, Коњарник, Шумице, Карабурма и други, дотле мало насељени или сасвим ненасељени крајеви града. Битно се мења изглед приградских села, било да је реч о самосталним насељима, као што је Железник, или о онима која су већ урасла или урастају у континуално изграђено градско ткиво – Миријево, Жарково и друга.

Оваквом изградњом се преображава структура и форма Београда, мења се његова организација и начин функционисања. Међутим, интензиван развој није био без недостатака – већ изграђени простори града, а нарочито његово језгро, озбиљно су запостављени. Спровode се тек парцијалне реконструкције, али се у највећем делу централне зоне грађани и даље греју уз помоћ индивидуалних ложишта на угаљ – док је у насељима на доскорашњим далеким периферијама омогућено и коришћење конзумне топле воде.

²¹ Стојановић Б., Историја Новог Београда, *Годишњак града Београда* XXI, 221; Стојановић Б., Историја Новог Београда, *Годишњак града Београда* XXII, 199.

²² Максимовић Б., Судбоносна раскрсница живота Београда 1946. године *Изградња* 11-12, 1983; Илић Љ., Сећање на годишњицу Новог Београда, *Изградња* 11-12, 1983.



Сл. 7. Генерални план Београда из 1972. године.
Figs 7 General city development plan of 1972

Интензиван територијални развој и измене форма и структура града захтевали су одговарајући развој инфраструктурних система. Тих година почиње реконструкција Београдског железничког чвора, изграђен је ауто-пут кроз Београд, знатно су повећани капацитети водовода, телефоније итд. Отпочеле су и припреме за градњу метроа.

Истовремено, изграђени су и многи јавни објекти, као што је спортско-рекреативни центар на Ади Циганлији, затим бројни општински спортски центри, Народна библиотека Србије, комплекс Државног секретаријата за народну одбрану у улици Кнеза Милоша и низ других.²³

При крају овог периода је започела израда Генералног плана који је требало да трасира будући развој Београда, пошто су основни циљеви ГУП-а из 1950. године остварени, у много чему и премашени. ГУП Београда из 1972. године је најозбиљније и најстудиозније рађен стратешки документ града у протеклих двеста година модерне Србије. План је предвиђао озбиљну територијалну децентрализацију и просторни раст града по два развојна правца – дунавском као главном и савском као споредном. Предвиђања су била заснована на нивоу дохотка од око 4.500 америчких долара по становнику, очекиваном у 2000. години.²⁴

²³ Овај период је представљен са много приказа појединачних насеља или објеката, али нема систематског виђења целог периода и критичке оцене, не само овог него ни потоњег времена у развоју града. Најбољи преглед тога периода се може наћи

у: Вујновић Р., *Динамика изградње града*, Београд 1997.

²⁴ Генерални урбанистички план Београда, *Архитектура урбанизам*, Београд 1972.

Период од 1976. до 1991 – криза

Политичке промене настале после усвајања устава Југославије и Србије 1974. године, које су делом утврђене Законом о основама система друштвеног планирања, имале су велики утицај на развој Београда и донеле многе последице. У тексту ове сврхе и обима, могу се набројати само неке од њих.

Београд се претвара у лабаву федерацију општина, скоро да престаје да постоји као политички ентитет. Стварну власт у граду преузимају општине, што доводи до појаве тзв. општинског урбанизма као израза превласти парцијалног над општим. Надлежност града се своди на неке улице, гробља, пијаце и слично – све остало прелази у руке општина, односно њихових органа надлежних за урбанизам, неоспособљених за вођење стварне политике урбаног развоја и одговорних само локалним политичко-партијским олигархијама. Тиме се, у ствари, постиже много више од децентрализације – Београд губи могућност да управља целином свог развоја. Наиме, само целовит град је могао да води политику рационалне, већ ГУП-ом из 1972. године усвојене концепције територијалне децентрализације. Општине то нису могле да раде – прагматичност општинских руководства је налагала валоризовање и инвестиционо улагање претежно у локације најближе градском центру, што је у складу са природном тежњом сваког инвеститора. Последично, не остварује се стратегија развоја града по две осовине и три секундарна градска центра – Београд остаје моноцентричан град, у коме се услови функционисања и развоја централне градске зоне све више погоршавају. Уједно, Београд губи корак у развоју, велике инвестиције од значаја за целину града се у том периоду најпре успоравају, а потом и заустављају

(рецимо, железнички чвор). Оно што је у овом времену требало да представља развој града подразумевало је сталне сукобе између града и општина, као и међу самим општинама, што је доводило до честих промена у организовању, надлежности и одговорности. Све заједно, тешко да је побољшавало услове за развоја града.

Дуго и мучно развијан, систем институција у Београду постаје предмет оштрих напада, институције се виде као отуђени центри моћи. Оне бивају свесно уништаване или онеспособљаване, чиме се отвара пут хаосу и волунтаризму политичких структура. На пример, Урбанистички завод града Београда се претвара у Завод за друштвено планирање, чиме се и оно мало техничке компоненте планирања, мало у односу на предратну урбанистичку праксу, сада затире. Истовремено, са око 350 запослених, Завод спада на само 47 људи, што је апсолутно недовољно за град величине Београда. Некада моћна кућа, у којој су многи стручњаци из Европе и света 60-тих и 70-тих година учили планирање, сведена је на аутентичан центар немоћи, што је и био циљ тадашње градске политике.

Планирање постаје веома сложен, биروقратизован ритуал. Сви учесници у процесу постају субјекти планирања, иако за ту функцију нису кадровски оспособљени. У планирање се уводе категорије договарања и споразумевања, оно постаје споро и непродуктивно, што осујећује интересе инвеститора.

Због дефектног законодавства и подзаконске регулативе, изградња сваког појединачног објекта захтева израду планова за реализацију – сада су то тзв. детаљни урбанистички планови (ДУП-ови), настаје инфлација планова – у једном тренутку је у Београду важило више од 750 ДУП-

ова и град се налазио у непроходном хаосу урбанистичке документације.

Иако је у важећем политичко-правном систему надлежна скупштина општине доносила одлуке о изradi планова, усвајала их и примењивала, односно додељивала локације и наплаћивала их, давала дозволе за градњу и друго, у сукобима странке на власти и тек настале опозиције, урбанизам и урбанисти су јавно криминализовани и као струка и као пракса, што је јединствен пример у светској историји урбанизма и доказ беспримерне глупости политичких елита у Београду тога времена.²⁵

У таквим околностима, гради се по инерцији преосталој из претходног, објективно веома просперитетног периода, али се елементи кризе и исцрпљивања постојећег политичко-правног система очитују свуда.

Спорост у планерским процедурама превазилази се прагматизмом дневне политике – измишљена је категорија привремене грађевинске дозволе, која је у надлежности општинских власти и омогућава им да, мимо донесених и усвојених планских докумената – који представљају неприкосновену друштвену вољу, изграде где и шта хоће. Овај инструмент је злоупотребљен небројено пута за изградњу врло трајних и врло сталних објеката, чиме се узурпира простор, у ствари општи и јавни интерес, у корист малих и локалних интереса појединачних инвеститора.²⁶ Волунтаризам општинских врхушки тога времена није имао ни обзира, ни граница.

Истовремено са урушавањем система, бесправна изградња, које је у нас увек било,

почиње да се омасовљује и све више толерише из политичких а не урбанистичких разлога – у наступајућем вишепартијском систему, и они који бесправно граде третирају се само као бирачи, а не и као узурпатори.

Коначно, Београд губи инвестициони полет – улагања се успоравају, гасе; одустаје се од изградње метроа у корист трамваја...

На потпуно срушеној стратегији територијалног развоја Београда по ГУП-у из 1972. године и у хаосу који је настао вођењем неадекватне градске политике ипак постоје покушаји да се успостави какав-такав ред. Године 1985, приступа се изradi Генералног плана, који се назива ревизијом плана из 1972, а заправо је потпуно нови ГУП, чак сасвим супротан претходном – његова негација. Нови ГУП је документ који има задатак да легализује већ начињена крупна одступања од дотада важећег (било их је близу 900), али и да озваничи постојећу праксу, коју карактерише одсуство било какве концепције просторног развоја. Планирање губи смисао и сврху, дегенерише се и постаје једино бирократски ритуал, престајући да буде концепт било каквог развоја, односно истраживања могуће будућности.

Трећа фаза (1991-2003); суноврат

Исцрпљивање раније постојећег модела друштва, распад државе, грађански рат и блокада треће Југославије нанели су огромну штету београдском урбанизму. Настао је озбиљан пад привредних активности, а са њим и укидање стамбених фондова као инструмента солидарности у решавању стамбених проблема грађана. Последишно,

²⁵ О првом помену „урбанистичке мафије“ видети: Дудварски С., Црни барјаци против урбаниста, *Ревизија* 92, број 40, 5. IV 1991; Бојовић Б., Урбанистичка мафија – део струке или политике, *ДанС*, број 15, 1996.

²⁶ Најдрастичнији пример ове врсте је покушај општине Палилула да уз Вишњичку улицу, у месним заједницама „Карабурма“ и „Иван Милутиновић“, „привремено“ изгради, на једном месту, објекте чију спратност чине сутерен и приземље, односно сутерен, приземље и два спрата, величине од



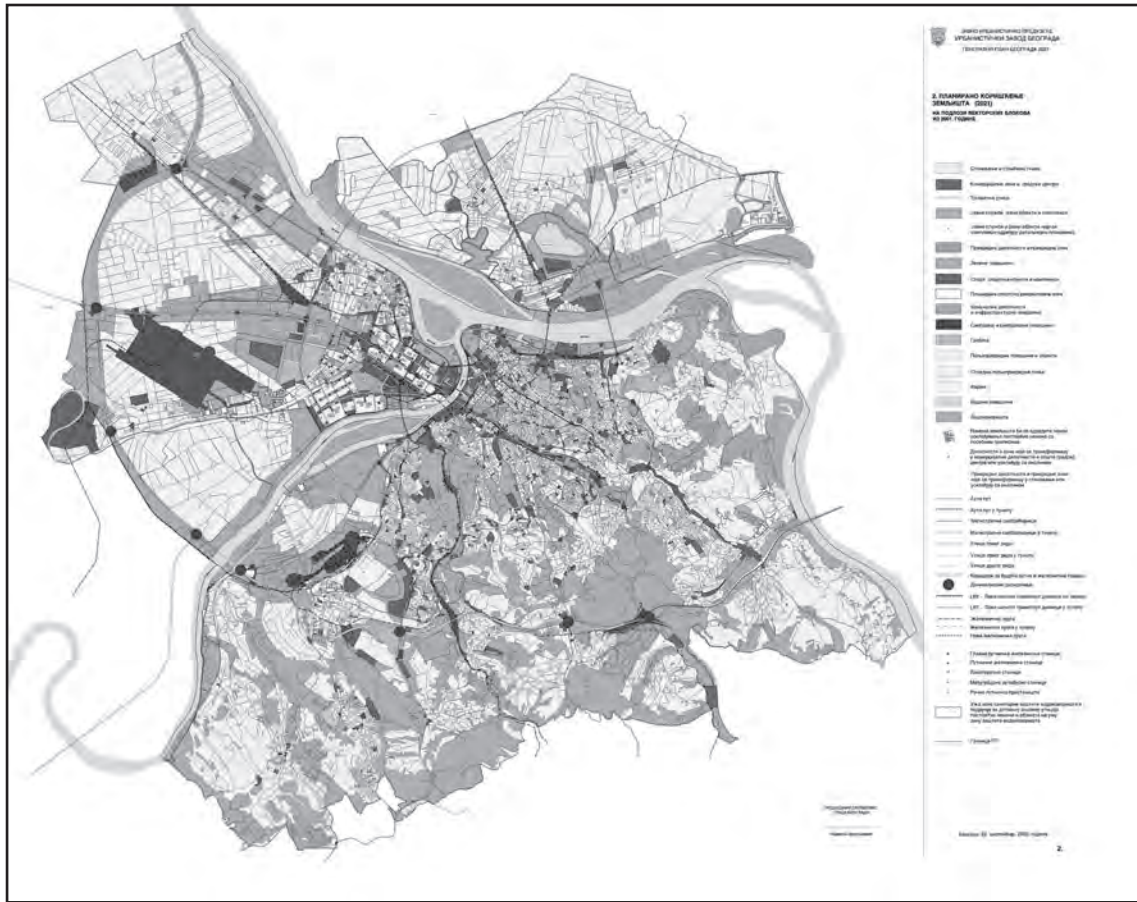
Сл. 8. Генерални план Београда из 1985. године.
 Figs 8 General city development plan of 1985

то је изазвало и осипање до тада велике и добро опремљене грађевинске оперативе. Нова стамбена политика, у којој стан постаје средство личне потрошње, што значи да сваки грађанин мора да га прибави сам, и то у околностима у којима је банкарски систем уништен и кредити не постоје, открила је стварну дубину социјалних промена које су притајено стизале годинама – у решавању стамбеног проблема су се појавили екстремно високи захтеви али и екстремно ниски, наглашени још и великим бројем избеглица које су уточиште нашле у Београду.

50.000m² до најмање 100.000m² бруто површине, а на другој локацији, у месној заједници „Дунавски венац“, објекте чија спратност иде од приземља до приземља и спрата, величине од 67.000m² до око 140.000m² бруто – све према огласу у „Политици“ од 21. новембра 1992. године. Срећом, овај покушај

Сада је, у већ изразито стратификованом друштву, ваљало понудити нову стамбену политику, што би подразумевало градњу станова на великом броју локација, веома различитих по величини, комфору, опремљености и др. Пошто је национализовано земљиште било, углавном, већ изграђено а могућности прибављање новог сужене општим осиромашењем друштва и немањем урбанистичке визије и политике, бесправна изградња је почела хировито да се развија, захватајући све делове Београда, изграђене и неизграђене, експлодирале су периферије и контактне зоне, омасовиле

је био заустављен. Да би се схватила величина ових „привремених“ објеката, ваља знати да, рецимо, зграда Аграрне банке на Тргу Николе Пашића има око 7.000m² корисног, односно 9.000-10.000m² бруто изграђеног простора.



Сл. 9. План намене – овај план је преузет је са интернета www.begrad.org.yu
 Fig. 9 Zoning plan – available on the internet site www.begrad.org.yu

су се надградње, доградње, приградње, подградње, почело је узурпирање јавних површина, масовно ницање киоска и других приврених и објеката – завладао је хаосу у простору Београда. Друштвена изградња колективних стамбених зграда је замирала и на крају постала симболична. Порастао је број грађана који бесправно граде за себе, а појавили су се и приватни инвеститори и предузимача који граде за тржиште.

Резултати ових процеса су поразни. Увелико су се прошириве зоне заузете бесправно грађеним објектима, углавном стамбеним. Једана од таквих је простор између Смедеревског пута и ауто-пута, од Коњарника, преко Малог Мокрог Луга до

Калуђерице. Новонастало ткиво је у свему подстандардно – без довољно, квалитетних саобраћајница, без социјалних простора, без инфраструктуре. Слично је свуда око Београда. Гради се на повољним, али и неповољним теренима – на активним и потенцијалним клизиштима, на пољопривредном, шумском и другим вредним земљиштима.

Ова стихија је умногоме променила лик Београда и отворила огромне проблеме у сфери опремања новоизграђених зона комуналним и техничким инфраструктурама, нагомилавајући бриге граду које је он у том домену већ имао.

Одговор градске политике на све ово била је тзв. легализација. Различито но што је то чинио ГУП из 1985. године, који је легализовао крупне промене у простору града, сада се кренуло у одобравање сваког појединачног објекта, и то масовно, под условом да грађанин односно градитељ плати одређени део израчунатих трошкова, уз многе и различите попусте. Разлике у трошковима се социјализују. Оваква политика, својеврсна понуда индულгенција, представља даље рушење правног система који би требало радикално изменити – али показује и да су, у ствари, кажњавани сви они који су легално градили.

Деградација и дегенерација урбанистичког планирања су се наставили и у овој фази. Тако, урбанистичке службе „планирају“ оно што је већ заузето бесправном градњом, што је апсурд, пре свега због тога што се ти и такви планови односе на просторе којима град не може да управља ни на који начин.

Крајем ове фазе, приступило се изради новог ГУП-а Београда, који би требало да буде нека врста плана санације, али и легализације постојећег стања. Идеја је добра, али и неостварива, јер нису донети никакви доиста нови инструменти урбанистичке и других политика, којима би се постојећи негативни процеси и појаве зауставили, односно преусмерили. Отуда је овај ГУП и хваљен и веома оспораван. Време ће показати његове стварне домете.

У овој фази је завршена изградња новог Југословенског драмског позоришта, а на њеном самом почетку су започети обилазни ауто-пут око Београда (деоница Бубањ поток-Батајница) и хала Лимес – две стварно велике инвестиције, које још нису завршене.

Резултати ове фазе развоја поразни су у свему. Проблеми државе и друштва су у урбанизму имали један од најјаснијих

и најекстремнијих одраза. Београдом је овладала стихија, захватајући и урбанизам, и то у посебно тешком облику. Напукла држава је, уместо покушаја да реши настале проблеме, поступила примитивно и веома прагматично – борбу за квалитет градског простора, у ствари животно простор грађана, подредила је обезбеђивању каквог-таквог извора прихода. Посрнула држава је законито породила посрнули урбанизам, ако је то што се данас у Београду тако зове опште то.

Најкритичније у свему, и пре свега, јесте то што се не виде ни наговештаји да ће Београд из овог хаоса бити избављен радикалним резевима, изведеним на свим оним пољима која условљавају квалитетан развој градског урбанизма, и квалитетан живот његових грађана, уосталом. Урбанизам престонице ће, како изгледа, задуго деловати готово искључиво у сфери последица. И тако ће бити све догле док урбанистичку политику у зонама најинтензивнијих промена, а то су контактне и приградске зоне, буду водили приградски сељани а не градске институције надлежне за земљиште и урбанизам.

Уместо закључка

У протеклих, скоро двеста година, Београд је чинио огромне напоре да достигне Европу у ономе што је било највредније са аспекта урбанизма. Невероватно је нашим данашњим схватањима да су полуписмени српски сеоски кнезови у квалитетном уређењу и развоју насеља, па и Београда, видели један од облика прикључења Европи, један од начина да се буде Европа. Од Јосимовићеве урбане револуције па до средине седамдесетих година прошлог века, Београд многим својим остварењима успева да се примакне Европи надомак, досежући

некима и међународно вредан стандард, рецимо – Нови Београд, нека насеља грађена у маниру Модерне, али и комплекс ССНО (Генералштаб), што је, вероватно, највеће постигнуће београдске архитектуре и урбанизма у протекла два века.

Међу тековинама београдског урбанизма из протекла два века, поред балканских наслага, сабрано је и искуство централне Европе, односно аустријског и немачког урбанизма, такође и наслеђе енглеског урбанизма скраја XIX и почетка XX века, као и остварења у складу са програмским концептима европске Модерне, што све заједно потврђује статус Београда, који већ неколико хиљада година траје у простору који представља својеврсни геополитички лимес.

У последњој четвртини прошлог века, Београд доживљава развој који, у највећем делу, негира претходно достигнута остварења. Град захвата стихија примитивизма и антицивизацијских односа, која у његовој структури оставља дубоке ожилке, за чије зацељење ће бити потребно много наредног времена, свакако и ванредних напора. Владајуће политичке елите, нажалост, немају одговор на проблеме који су, објективно, означили деградацију града; ни приближно. Београд заслужује боље Београђане, барем међу политичким вођама, јер само бољи Београђани могу градити бољи Београд.

URBAN PLANNING IN BELGRADE IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Branko Bojović

The urban planning and development of Belgrade during the past two centuries is shown through a sequence of strategic plans for the city, embracing the totality of urban space and all changes that this sphere has underwent. Planning, as a civilizational and social process, is observed chronologically and placed in its historical, political and social context.

The urban development of Belgrade is divided into two major periods, the 19th (1804–1914) and the 20th (1918–2003) century, further subdivided into several phases and stages. During the period under scrutiny, our capital has witnessed nine strategic plans reflecting the

needs of society, the will to boost its urban aspects as well as the urban society's ability to bring that will to fruition.

The urban development of Belgrade has necessarily reflected the tactics and strategies of national and local government policies, which, in some turbulent periods, took the form of an insistent campaign or, in others, wavered as if lacking their *raison d'être*, or even was reflected in a corrupted and reckless attitude: it is the inadequacy of the political elites that has caused the most serious problems in the development of Belgrade.